

П.П. Толочко

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про актуальні теоретичні проблеми вивчення давньої історії України.

Теорія історико-археологічних досліджень завжди посідала важливе місце у працях археологів¹. У радянський час базовим для методології будь-якої історичної дисципліни вважалося марксистське вчення про формаційний еволюціонізм. Історія людства, згідно з ним, поділялась на п'ять суспільно-економічних формацій, з яких три — первіснообщинна, рабовласницька і феодальна — характеризували її давні періоди.

Основною періодизаційною ознакою вважався спосіб виробництва, а також відповідний йому характер виробничих відносин. Вперше більш-менш чітко формулювання закономірностей зміни способів виробництва запропонував К.Маркс у передмові до «Критики політичної економії». «У загальних рисах, — стверджував він, — азіатський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи виробництва можна визначити як прогресивні епохи економічної суспільної формації» (Маркс, Енгельс, т. 13, с. 7). Пізніше, переважно зусиллями Ф. Енгельса, цю еволюційну схему було доповнено первісним способом виробництва, який відповідав первіснообщинному суспільству (Маркс, Енгельс, т. 36, с. 96).

У роки, що передували ліквідації соціалістичної системи, а особливо в останнє десятиліття ХХ ст., безроздільне панування марксистської теорії формацій було поставлене під сумнів, а дехто від неї і зовсім відмовився. Першими «прозріли», чого найменше можна було сподіватися, найвірніші послідовники вічно живого вчення — колишні історики КПРС. Причому відмова від марксистського методу почасти набувала з їхнього боку виключно демонстративних форм.

Одночасно розпочалися і пошуки нових методологічних підходів до періодизації давньої історії.

Але, як часто буває у таких випадках, новачі мали радше формальний, аніж сутнісний характер. Основний пафос таких досліджень полягав у тому, що марксистський еволюціонізм є надто жорсткою схемою, яка не враховує всієї складності історичного процесу на кожному з його етапів. До того ж, вона віддає перевагу загальним закономірностям, не залишаючи місця регіональним і часовим особливостям розвитку суспільств. На цій підставі окремі дослідники запропонували виділяти проміжні формаційні періоди. Так, первіснообщинна формація, згідно з ними, складалася з трьох епох: кровноспорідненої сім'ї, родового і племінного суспільств.

Натомість інші історики вважали марксистську схему надто складною і зайнялися пошуками єдиного магістрального шляху розвитку, принаймні для ранніх класових суспільств. Таким їм здавався феодалізм. Рабовласницький лад, згідно з ними, був винятком, причому тільки в регіоні Середземномор'я.

Автори низки історичних праць в основу періодизаційної схеми поклали не соціально-економічний, а культурно-історичний розвиток суспільств. Фактично це так званий цивілізаційний принцип поділу давньої історії. Оскільки ритми культурогенезу для різних регіонів були неоднаковими, історики не могли оминати виділення великих історичних епох. Як вважає В.М. Массон, реально вести мову про три епохи розвитку давніх суспільств — архаїчну, стародавню та середньовічну. Вони досить виразно відокремлюються одна від іншої за багатьма ознаками — культурою, організацією суспільства, особливостями інтелектуального розвитку (Массон 2004, с. 8).

Зі сказаного випливає, що, по-перше, за останні десятиліття так і не було запропоновано єдиної та чіткої схеми періодизації давньої історії, а по-друге — не сталося і повного заперечення марксистського формаційного еволюціонізму. Історики, у більшості випадків, лише вдоскона-

¹ Багато і продуктивно займалися теоретичними проблемами археології В.Ф. Генінг, Ю.М. Захарук, Л.С. Клейн, В.М. Массон та ін.

лювали стару періодизаційну схему. Навіть якщо погодитися з тим, що насправді давня історія поділилася не на три формації, а на п'ять чи шість.

Не надто справедливими є докори у надзвичайній жорсткості марксистської історичної періодизації. За умови неупередженого її сприйняття виявляється, що К. Маркс і Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виділених ними формацій для всіх регіонів світу. Навпаки, назвавши один зі способів виробництва «античним» (рабовласницьким, за пізнішою термінологією), вони, напевно, виходили з того, що найвиразніше він фіксується лише для Греції і Риму. Перед «античним», як відомо, К. Маркс розташував «азіатський» спосіб виробництва, і хоча у пізніших працях ані він, ані Ф. Енгельс більше не згадували про нього, є підстави вважати, що його виділення було зумовлене певною специфікою розвитку класових відносин у давньосхідному суспільстві.

Доречно згадати тут і військово-демократичну стадію розвитку, яка завершувала первіснообщинну формацію. Останнім часом в історичних працях набув поширення термін «вождівство». Стверджується навіть цілий етап з подібним значенням, причому як певна періодизаційна новація. Насправді, нового тут небагато. Йдеться, фактично, про все той же марксистський період військової демократії, що насправді був проміжною ланкою між первіснообщинною і ранньокласовою стадіями розвитку суспільства.

Що стосується поділу давньої історії на три великі хронологічні епохи, то він, власне кажучи, повторює все ту ж тричленну марксистську еволюційну періодизацію. Архаїчна епоха співвідноситься з первіснообщинною формацією, давня — з рабовласницькою і середньовічна — з феодальною.

В історичній літературі мали місце спроби в межах цієї тричленної хронологічної періодизації виділити менші історичні етапи. Ще за радянських часів І.М. Дьяконов запропонував поділити давню епоху на три етапи: ранній, час розквіту давніх суспільств і час їхнього занепаду (История древнего мира 1989). Навряд чи це може викликати будь-яке заперечення, хоча й нічого не додає до характеристики саме давньої епохи. Адже точнісінько так можна поділити і будь-який інший історичний період.

Характерно, що пошуки нових теоретичних підходів до періодизації давньої історії зумовлені не стільки певною обмеженістю і жорсткістю власне марксистської еволюційної періодизаційної схеми, скільки надто догматичним її сприйняттям послідовниками К. Маркса і Ф. Енгельса. Останні визначали лише загальностадіальні закономірності розвитку способу виробництва, і не їхня провина в тому, що вітчизняні історики, наприклад, довгий час переймалися проблемою пошуку рабовласницької стадії розвитку там, де

її зовсім не було (східні слов'яни і початковий етап Київської Русі).

Заради справедливості слід відзначити, що, поряд із догматичним, у радянські часи мало місце і творче сприйняття марксистського формаційного еволюціонізму. Так, автори згадуваної «Истории древнего мира» стверджували теоретичну можливість припущення, що місцеві особливості продуктивних сил призводили за тих чи інших конкретних умов до особливих шляхів розвитку виробничих відносин і породжували особливі типи суспільств (История древнего мира 1989, с. 9).

Важко погодитися і з тими істориками, які вважають, ніби переважна увага до базисних явищ історичного процесу негативно позначалася на вивченні інших його складових, зокрема культури. Якщо говорити про археологію і давню історію, то це зовсім не відповідає дійсності. Радше навпаки: основними тут в усі часи були проблеми культури- і етногенезу. Саме на підставі сукупності характерних ознак артефактів виділялася та чи інша культура, історико-культурна спільність, а вже потім з'ясовувалися питання соціально-економічного рівня розвитку її носіїв. І найчастіше саме на цьому рівні історичного дослідження археологи почувалися найменш впевнено.

Що ж стосується загальноархеологічної періодизації, яка, здається, ні в кого не викликає заперечень, то вона ґрунтується саме на базисних явищах і в цьому плані досить близька до марксистської. Певна її відмінність від останньої полягає лише в тому, що визначальною ознакою кожного з археологічних періодів — кам'яний, новокам'яний, міднокам'яний, бронзовий і залізний — є не стільки спосіб, скільки засоби виробництва, тобто знаряддя праці.

Дещо складнішою є ситуація зі сприйняттям марксистської тези про прогресивний формаційний розвиток суспільств. Засадничо вона також не може бути поставлена під сумнів, свідченням чому є вся еволюція людства, однак у дослідженнях радянських істориків та археологів почасти доводилася до абсурду. Дослідники обґрунтували вищість навіть тих історичних явищ, які, попри їхню хронологічну наступність, не тільки не дорівнювали попереднім, але й значно поступалися їм.

Для археологів-славістів старшого покоління пам'ятною є дискусія з приводу рівня розвитку культур східних слов'ян третьої чверті I-го тис. н. е. За всіма матеріальними ознаками він був нижчим за черняхівську культуру, що побутувала на тих же землях у другій чверті того ж століття. Тим часом абсолютизація еволюційної поступальності не лишала дослідникам вибору, і вони змушені були відшукувати аргументи на користь вищості культур третьої чверті. У кращому разі сходилися на паліативі, що хоча в дечому «черняхівські» слов'яни і переважали своїх нащадків,

в цілому ж останні перебували на вищому суспільно-історичному щаблі розвитку.

У дійсності історичний процес не являв собою прямої висхідної лінії розвитку. Почасти за вершинними досягненнями того чи іншого суспільства наступали періоди стагнацій і навіть деградацій. У межах України стародавні суспільства кілька разів підходили у своєму розвитку до порогу державно-політичної організації і станово-класової структуризації, але подолати його їм щоразу перешкоджали різні дестабілізуючі фактори. Серед них були спустошливі війни, зміна напрямків міжрегіональних торговельних шляхів, припинення культурних впливів розвиненіших регіонів, природні катаклізми, а також енергетична вичерпаність. За термінологією Л.М. Гумільова, це є втратою пасіонарності. Звичайно, після цих зигзагів, які тепер іменують ритмами культурогенезу, історія незмінно виходила на стовпову дорогу прогресивного розвитку, але без урахування у наших дослідженнях цих зворотних ритмів, її осягнення буде надто спрощеним.

Певні методологічні труднощі мають місце також на рівні визначення компетенції археологічної науки. Йдеться про її пізнавальні можливості у сфері історичних реконструкцій. Здається, важко заперечити історичну сутність археології. Адже тільки завдяки їй нам стали відомими не лише окремі історичні факти чи явища, але й цілі суспільні епохи. Тим часом у реальній дослідницькій практиці такі заперечення зустрічаються досить часто.

Серед багатьох археологів побутувало (а подекуди побутує і досі) стійке методологічне упередження про винятково речознавчу компетенцію археології, котра нібито не може, а отже й не повинна перейматися соціально-історичними реконструкціями. Об'єктом її пізнання, згідно з прибічниками такого погляду, є не саме суспільство як суб'єкт історичного процесу, а лише сліди його діяльності, тобто власне археологічні знахідки. Одним з аргументів на користь такого розуміння компетенції археології є той, що артефакти, з огляду на їхню фрагментарність, у принципі не можуть адекватно відображати історичну дійсність.

Звичайно, реальне життя було значно багатшим, аніж про нього промовляють археологічні знахідки. Але ж це не є особливістю тільки давньої історії. Наступні історичні епохи, що лишили по собі писемні джерела, також не цілком адекватно відображені в них, що не заважає історикам досліджувати не лише пам'ятки, але й історичний процес. Обмеження археологічних досліджень елементарним речознавством, фактично, унеможливило б відтворення давньої історії.

Адже цілком зрозуміло, що крім археологів, які мають специфічну джерельну базу і методику її дослідження, ніхто не в змозі запропонувати істо-

ричні реконструкції і побачити за речовими рештками живих людей. За своєю суттю археолог є істориком, тільки оперує іншою категорією джерел. Свого часу в Україні з'явилася ідея відобразити саме таке розуміння завдань і компетенції археології у назві академічного інституту, назвавши його «Інститут археології і давньої історії», але певний консерватизм мислення завадив її реалізації.

Зі сказаного випливає, що історія має значно довшу хронологію, ніж прийнято вважати. Вона почалася не з часу переходу суспільства від варварства до цивілізації, або від появи писемності, а від фактичного виникнення людських колективів². Об'єктом історичного пізнання, в такому разі, має бути не лише Homo Politicus, на чому й досі наполягають окремі історики, але й Homo Sapiens³.

Наступне питання, яке постійно виникає перед археологами, зводиться до того, яку історію вони мають відтворювати. Просто населення, що впродовж тисячоліть жило в межах нинішньої території України, не маючи прямого стосунку до власне українського історичного процесу? Чи населення, історія якого так чи інакше становила своєрідні підмурки української?

Слід відзначити, що методологічної чіткості у відповідях на ці питання у нас не було в минулому і ще менше тепер, коли Україна отримала незалежність і, нарешті, постала як самодостатня державно-політична структура світової історії. Якщо в минулому мали місце лише поодинокі спроби заглибити український історичний процес до скіфської або й енеолітичної доби, то нині така тенденція стала фактично визначальною. Щоправда, її апологетами виступають переважно люди, які мають опосередкований зв'язок із дослідженнями в галузі давньої історії. Тому й не дивно, що в їх уявленні українець у сучасній його етнокультурній іпостасі — не результат тривалої культурно-історичної еволюції, а мало не одвічна біологічна данність.

Такий підхід до проблеми етногенезу немає нічого спільного з історичними реаліями. Археологічні і писемні джерела засвідчують етнічну та культурну неоднорідність населення території України впродовж тисячоліть. Степові її простори практично в усі часи були ареною міграційних процесів. Періодична зміна етносів була тут звичайним явищем. Більшою стабільністю відзнача-

² Як відомо, у зарубіжній історіографії, в основному західній, дописемний період іменується «доісторичним», «праісторичним» або «протоісторичним», хоча чіткого пояснення, які сутнісні характеристики чи ознаки не дозволяють вважати його просто «історичним», не подається.

³ Саме так відтворена давня історія України колективом авторів Інституту археології НАН України (див.: Давня історія України 1997; 1998; 2000; Етнічна історія давньої України 2000).

лося населення поліської і лісостепової зон, але й воно не було ізоляційним резерватом. Почасти міграційні хвилі досягали і цих територій, вносячи суттєві зміни до їхньої етнокультурної ситуації.

Від такого спрощеного розуміння закономірностей етногенезу застерігав свого часу відомий український етнолог і археолог В.П. Петров. Він справедливо наголошував на тому, що історичний процес не завжди був простим, нічим не опосередкованим розвитком або незмінним, завжди тождним собі біологічним відтворенням поколінь. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, що живемо на ній не від IV ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни і біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, в бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині» (Петров 1992, с. 25—26) ⁴.

Важко сказати, чи є у світовій історії приклад, коли б протягом кількох тисячоліть на одній і тій території жив один і той самий народ, еволюція якого не зазнавала жодних іноетнічних впливів. Тим часом ми знаємо безліч ситуацій, коли історичні народи продовжували свій розвиток на іншій територіальній, а часом і етнічній основі. Найпоказовішим прикладом цього може бути історія болгар, які, будучи тюрками за походженням, прийшовши на Дунай, порівняно швидко ослов'янилися. Інший варіант неавтохтонного розвитку демонструє нам історія греків-ахейців, угорців, арабів, турків у Старому Світі, а також практично всіх нинішніх народів Нового Світу.

Звичайно, в усіх випадках «гостьові» народи мали попередників, яких вони підкоряли своїй владі, асимілювали, або ж (як болгар) самі асимілювалися на етнічній базі завойованих народів. У результаті такої лінії етногенезу з історичної арени сходили одні народи, культури та мови і з'являлися цілком інші. Іноді втрата мови і культури не означала біологічної зміни етносу. Історія знає чимало прикладів, коли один і той самий етнос на різних історичних стадіях розвитку мав різні мови. В.М. Массон, як приклад цього, наводить політичну історію Месопотамії, де змінювалися мови при збереженні основним населенням традицій культурної спадщини, а також Центральної Азії, де со-

⁴ Дивно, що ця чітка методологічна концепція етногенезу залишається практично непоміченою, хоча сам В.П. Петров мало не канонізований сучасною українською науковою думкою як прихильник прадавнього походження українців.

гдійська мова змінилася на таджицько-перську, самоназва согдійці поступилася назві таджики, тоді як антропологічно і культурно це був один народ (Массон 2004, с. 14). Аналогічна ситуація мала місце і в історії дунайських болгар. Важко сказати, наскільки тюркська біологічна основа в них була знівельована слов'янською, що ж стосується мови, то тут все цілком ясно: болгарини втратили тюркську і перейшли на слов'янську.

Зі сказаного випливає цілковита безперспективність пошуку в глибині тисячоліть не лише українського етносу, але й того єдиного народу-пращура, від якого пішли українці. Це неможливо зробити навіть загалом для східних слов'ян. Культуро- та етногенез стародавнього населення нинішньої України відзначався неймовірною багатолінійністю і складністю. В окремі історичні епохи тут схрещувалися десятки різних культур та народів. Причому, якщо степовий коридор тисячоліттями слугував дорогою на захід азійським племенам і народам, то лісостепова зона була ареною західноєвропейських впливів, включно з переселенням до неї великих мас населення.

Прикладом може бути трипільська культура 5—3 тис. до н. е., яку нині дехто з українських дослідників називає праукраїнською цивілізацією ⁵. Насправді нічого такого, що засвідчувало б її цивілізаційний рівень розвитку, немає. Населення цієї культури практично не знало індустрії металу, усі його знаряддя праці виготовлені з каменю і кістки. Поселення, навіть і найбільші, в яких жили трипільці, нічого спільного з містами перших цивілізацій не мали. У них немає монументальних громадських будівель-палаців, храмів тощо. Не знали вони і писемності, як немає жодних даних і про їхню державно-політичну організацію.

Не може бути і найменшого сумніву, що ми маємо справу з культурою, яка характеризує первісно-общинну стадію розвитку її носіїв. Вона справді яскрава, і, звичайно, було б заманливо пов'язати її з українським етногенезом. Тим часом, зробити це неможливо. За своїм походженням трипільська культура не є автохтонною на наших землях. Її первісне формування пов'язане зі Східним Середземномор'ям і Балканами. Територія поширення — від Трансильванії до Дніпра. Нині на ній проживають щонайменше три народи — румуни, молдавани та українці ⁶. Крім того, в часи побутування у лісосте-

⁵ Латинські слова *Cives* — «громадянин», *Civilis* — «громадянський», *Civitas* — «громадянська община, місто». Як відомо, процес утворення міст хронологічно більш-менш збігається з виникненням соціально стратифікованого суспільства і державності.

⁶ Очевидно, коректніше називати цю культуру не трипільською, а кукутено-трипільською, тим паче, що поселення Кукутень відкрито румунськими археологами раніше, ніж поселення у с. Трипільля — В.В. Хвойкою.

повій зоні території України трипільців, в інших її регіонах проживало населення, що залишило ще близько десятка археологічних культур. Серед них культури: ямково-гребінцевої кераміки (Українське Полісся), середньостогівська (Подніпров'я і Лівобережна Україна), лійчастого посуду (Волинь, Верхнє Подніпров'я, Західне Побужжя), кулястих амфор (Волинь і Поділля) тощо.

Отже, віддавши перевагу трипільцям як можливим пращурам українців, ми позбавляємо аналогічного права всіх інших мешканців території України цього ж часу. Таке спрощене розуміння проблеми етно- та культурогенезу з неодмінним пошуком єдиного народу-пращура з наукової точки зору є абсолютно неспроможним. Це справедливо і в тому випадку, коли б цим народом ми оголосили не трипільців, а автохтонних носіїв якоїсь іншої культури, наприклад, ямково-гребінцевої чи середньостогівської.

Аналогічною культурною строкатістю характеризується населення України і в наступну епоху, бронзову (II тис. до н. е. — поч. I тис. до н. е.), з тією лише різницею, що більшість її культур, а отже і носіїв, мають східне походження. Мешканці території України того часу належали не лише до різних етносів, але й до різних господарських систем: землеробсько-скотарської та скотарської.

Не більш умотивованим виглядає також намагання деяких істориків і культурологів безпосередньо пов'язати з українським етногенезом відомий за писемними джерелами скіфський народ. При цьому маються на увазі скіфи-кочовики, які залишили блискучу культуру так званого звіриного стилю. І хоча етнічно вони належали до іранської мовної сім'ї і проживали виключно у степовій зоні, що Україною стане лише за 2 тис. років, нинішніх теоретиків етногенезу це аніскільки не бентежить. Мають місце навіть намагання знайти антропологічну (звичайно, візуальну) схожість людських зображень на срібних і золотих чашах з нинішніми українцями.

Крім так званої степової Скіфії, у межах України була і лісостепова, де, згідно з грецьким істориком Геродотом, жили скіфи-землероби, меланхлени, будини, гелони, скоти. Отже, якщо вже й шукати десь коріння давніх праукраїнців, то саме тут — у лісостеповій і поліській зонах. Археологічні культури скіфського часу тут залишені пра-слов'яно-балтами, які, хоч і перебували під сильним культурним впливом іраномовних скіфів, що кочували в степовій зоні України, насправді не були етнічними скіфами.

Неоднорідною була етнокультурна ситуація і в ранньослов'янський (переддержавний) період. Як відомо, у межах нинішньої території України проживали три східнослов'янські групи племен: поляни, сіверяни і древляни в Середньому Подніпров'ї; волиняни, бужани і дуліби у верхів'ях Західного Бугу,

Дністра і Горині; уличі, тиверці і білі хорвати в басейнах Південного Бугу, Дністра і на Закарпатті. Дослідження археологічних матеріалів могильників цих регіонів виявили досить строкату антропологічну картину. На Лівобережжі Дніпра прослідковуються два компоненти: власне слов'янський і аланський, пов'язаний з населенням салтівської культури. На Правобережжі, в межах розселення древлян і волинян, мають місце досить виразні балтські антропологічні ознаки. Південна група східнослов'янського населення — тиверці та уличі — не виявляють жодних спадкових рис попереднього слов'янського населення, що свідчить про формування їх на іншому антропологічному субстраті.

У цілому, антропологи виділяють для слов'янського населення переддержавного і ранньодержавного періоду на території України щонайменше чотири морфологічні варіанти, які вказують на те, що у складних етногенетичних процесах тут брали участь як слов'янські, так і неслов'янські народи (Алексеева 1973, с. 67; Сегада 2002, с. 89—104).

Спостерігаючи за намаганнями окремих дослідників, не надто обтяжених знаннями з археології та давньої історії і зовсім не обізнаних з методологічними проблемами етно- та культурогенезу, знайти безпосередній зв'язок між нинішніми українцями і тим чи іншим давнім народом, неважко помітити, що «нашим» оголошується не все в давній історії, а лише те, що є кращим. Інші паралельні історичні і культурні явища, менш яскраві у порівнянні з трипільською, скіфською культурами або культурою римських впливів першої половини I тис. н. е., залишаються за межами їхнього патріотичного інтересу, наче їх і зовсім не було в історії. Тим часом, лише комплексний аналіз усіх культурно-історичних явищ на всіх етапах історії давнього суспільства, яке постійно проживало в межах нинішньої території України або ж періодично переселялося на ці землі з інших регіонів, може дати об'єктивне уявлення про надзвичайно складні і багатолінійні процеси етно- та культурогенезу.

Висловлені вище застереження з приводу непрофесійних підходів до вирішення цієї непростой проблеми не означають, що нинішні українці не мають жодного стосунку до давньої історії. Незалежно від часу їхнього етнокультурного формування, саме вони є вершиною тривалої еволюції людського життя на нинішніх українських землях. Історичний процес тут характеризувався не лише горизонтальними явищами, не завжди пов'язаними одне з одним, але й вертикальною спадковістю. Застосовувавши генетичний метод пізнання, ми неодмінно виявимо певні закономірності розвитку, згідно з якими кожне наступне історико-культурне явище так чи інакше виступає результатом попереднього.

Цей висновок коректний і в разі визнання значної питомої ваги в історії давніх суспільств міграційних процесів. Адже важко уявити, що вони щора-

зу призводили до повної зміни населення. Якась його частина завжди продовжувала жити на своїх предковичних місцях. Особливо це стосується землеробів лісостепової зони України. Тим самим забезпечувалися безперервність історичної пам'яті, органічне передавання у спадок новому населенню культурно-світоглядного і життєдіяльного генофонду їхніх попередників. Упродовж тисячоліть різноетнічні народи поступово витворювали певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, культури, світоглядного мислення.

Прикладом цього може бути і феномен трипільської культури. Свого часу її першовідкривач В.В. Хвойка вбачав у її носіях наших безпосередніх предків-праслов'ян⁷. Пізніше дослідники з'ясували, що населення території України, яке змінило трипільців, не було тотожним за антропологічним типом зі своїми попередниками. Ми не знаємо навіть, якою була питома вага трипільців в етногенезі населення бронзового віку. Тим часом з усією впевненістю можемо стверджувати, що ціла низка елементів трипільської культури — осілоземлеробський спосіб життя, декоративний розпис кераміки і будинків, характер орнаментальних мотивів тощо — стали органічною належністю етнографічної культури українського народу.

Аналогічна спадковість простежується у сфері духовної культури. Окремі її традиції сягають епохи бронзи і скіфських часів, коли предки іранців, слов'ян, фракійців і греків створювали образи патріархальних божеств. Саме скіфська епоха, яка характеризувалася тісними контактами праслов'ян та іранців, закріпила у слов'янському пантеоні божества, близькі до іранських. Особливий інтерес становлять зображення на давньоруських срібних браслетах (наручах) і кам'яних рельєфах соборів ідола бога Сімаргла. Зображувально і за назвою він близько стоїть до іранського бога Сенмурва.

Глибинна закоріненість традицій спостерігається у прикладному мистецтві. Знаменитий скіфський звіриний стиль ювелірного ремесла, який розвинувся під впливом культур Греції і Переднього Сходу, помітний у східнослов'янських зооморфних фібулах, давньоруських змійовиках, браслетах-наручах, колтах, керамічних плитках, чернігівському та володимиро-суздальському різьбленні по каменю.

Етнічну неоднорідність давніх мешканців нинішньої України найпереконливіше засвідчує її гідро- і топоніміка, в якій виразно присутні іранські, тюркські, балтські, грецькі, фракійські назви.

Важливим елементом суспільного життя будь-якого народу є традиція його політичної самоорганізації. Вона виступає рушієм етнічної,

культурної та економічної інтеграції населення. Однак саме ця проблема виявилася найменш розробленою у вітчизняній історіографії. Не без впливу істориків Заходу довгий час переважала думка про нездатність східних слов'ян до самостійного державно-політичного розвитку.

Маємо достатньо підстав сумніватися в її коректності. Це правда, що на ранній стадії східнослов'янського політогенезу він проходив за відчутного впливу з боку розвиненіших сусідів: Візантії та Хозарії. Але ж правдою є й те, що населення України мало і значно глибші традиції політичного розвитку. І хоча вони також були по відношенню до корінного населення українських земель явищами генетично зовнішніми (античні міста-держави Північного Причорномор'я, скіфська держава з центром на Нижньому Дніпрі, готська держава Германаріха, гунський політичний союз), їхня наявність не могла не залишити помітного сліду. Тим паче, що в усі часи місцеве населення було важливим суб'єктом цих політичних об'єднань. Можливо, саме цим слід пояснювати той факт, що Середнє Подніпров'я стало центром однієї з найбільших держав середньовічної Європи — Київської Русі.

Останнім часом набула надзвичайної гостроти проблема, яка і раніше була злободенною у вітчизняній історіографії. Йдеться про одвічне питання українських інтелектуалів: «Хто ми є — європейці чи азіати?». Від відповіді на нього, як видається сьогодні багатьом, залежить вибір України — з ким їй бути. А оскільки цей вибір вже практично зроблено на користь цивілізованої Європи, то й відповідь очевидна. Звичайно ж, українці є одвічними європейцями і мусять посісти своє законне місце в сім'ї європейських народів.

Зрозуміти таку позицію можна. Союз із цивілізованою Європою, яка демонструє безперечні успіхи розвитку, є мрією багатьох народів. І не лише європейських. Як відомо, ведуться активні переговори щодо входження до Європейської спільноти цілком азійської Туреччини. Вже практично інтегровані там Угорщина і Болгарія. Жодного підтвердження їхньої одвічної європейськості, наскільки відомо, ніхто не вимагав.

Але повернімося до України. Звичайно, географічно вона є європейською країною. Що ж стосується культурно-історичного її характеру, тут все значно складніше. І як би ми не намагалися оголосити себе «чистими європейцями», наша культурно-історична сутність від того не зміниться. Ми залишимося такими, якими втворилися впродовж тривалої еволюції.

Колись відомий ідеолог української державності В. Липинський, намагаючись віднайти причини, які протягом століть заважали нашому державотворенню, однією з основних вважав саме українське євразійство. Причому межа між різними цивілізаційними зонами, на його думку, була не стільки геогра-

⁷ Сучасник В.В. Хвойки, відомий археолог М.Ф. Біляшівський вважав такий висновок нічим не вмотивованою фантазією (див.: Беляшевский, Хвойка 1904, с. 116—120).

фічним, скільки духовним поняттям. «Ми що границю між Сходом і Заходом, — писав він, — маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі, то далше на Схід, то далше на Захід» (Липинський 1995, с. 421).

Якщо брати до уваги не літературну міфологію, а реальний історичний процес, то доведеться визнати, що перед Україною впродовж віків проблеми вибору між Сходом і Заходом взагалі не існувало. З огляду на її географічне становище, вона одночасно була і на Заході, і на Сході. В усі історичні епохи територія України являла собою велике історико-культурне порубіжжя, або, іншими словами, контактну зону, де зустрічалися культури і народи різних світів. З одного боку, це Схід, з якого періодично виштовхувалися у степові простори майбутньої України великі маси людей, що приходили сюди зі своєю культурою. З іншого — це Захід у широкому розумінні цього слова — класична Греція, Рим, Візантія, культури яких помітно впливали на історичний розвиток варварських племен Східної Європи.

Прикро, що на кожному новому етапі нашого відродження ця очевидна історична істина потребує нових доказів. При цьому спостерігається дивна постійність інтелектуалів «націонал-патриотичного» напрямку різних періодів щодо її неприйняття. Вони чомусь взяли собі в голову, що Захід — це добре, а Схід — погано, а коли так, то його (Сходу) зовсім не було в житті українського народу. І це при тому, що азійський континент мав у минулому і має сьогодні зразки культурного розвитку найвищого світового рівня.

Класичним прикладом східної за походженням нації в Європі є угорці, які прийшли на нові землі у IX ст. з далеких зауральських степових просторів. До їхньої честі, вони не тільки не комплексують з приводу свого азійського походження, але постійно підкреслюють це і намагаються відшукати свої корені. Звичайно, під час понад 1100-літнього проживання на новій батьківщині угорський етнос взаємодіяв зі своїми слов'янськими, німецькими і румунськими сусідами, що не могло не позначитися на його культурі і навіть мові, яка, однак, не зазнала корінних змін.

Взаємодія культур — це природний процес, який на території України відбувався протягом усієї її історії. В окремі періоди він призводив до надзвичайного піднесення творчих сил того чи іншого етноутворення, породжував нові культурні феномени, що не мали прямих аналогів у попередніх епохах.

Одним з найпереконливіших прикладів такого розвитку може бути та ж таки трипільська культура. Її творці та носії були першими хліборобами України, які освоїли родючі лісостепові землі між Дунаєм і Дніпром, продукували незбагненно довершену розмальовану кераміку. Вишукані орнамен-

ти, оригінальна пластика, незвичайні керамічні форми засвідчують високу духовність трипільського населення, а величезні поселення, в яких проживало до 10—12 тис. осіб, вказують на визначні досягнення його суспільної організації.

Культура ця, про що вже йшлося, поширилась разом з її носіями на територію України зі Східного Середземномор'я і Балкан. Однак у процесі свого розселення трипільці посідали не пустельні території, а землі, на яких жило місцеве населення, що, так чи інакше, інтегрувалося у складі цієї нової хліборобської спільності, вносячи до її культурного розвитку і свої елементи.

Прямого генетичного продовження трипільська культура не мала. Феномен її зникнення ще і сьогодні залишається нерозгаданим. І все ж в історії наступного культурогенезу вона лишила по собі пам'ять не тільки власними яскравими пам'ятками, але й рефлексіями пізніших часів.

Освоєння і поширення заліза засвідчували перехід населення території України на нову стадію не лише економічного, але й суспільно-політичного розвитку. На цей період припадає завершення процесу розкладу первіснообщинних і початок станово-класових відносин. Поява додаткового продукту спричинилася до створення порівняно міцних, ієрархічно організованих військово-політичних об'єднань. Спостерігається процес трансформації додаткового продукту на престижно значимі цінності — золоті і срібні прикраси, коштовну зброю, одяг тощо. Значною мірою це залежало від того, наскільки степовим іраномовним кочівникам (кімерійцям, скіфам, сарматам) вдавалося підтримувати контакти з античними містами-державами Північного Причорномор'я.

У результаті активної взаємодії цих світів у межах степової, а частини і лісостепової України, витворилася знаменита культура скіфського часу, яка акумулювала культуру так званого звірино-го стилю іраномовних скіфів, що мала витоки у Передній Азії, і досягнення античної цивілізації. Розкопки величезних курганів царських скіфів постійно виявляють прекрасні твори мистецтва, виготовлені з кольорових металів. Вони не є цілком античними, оскільки наповнені елементами скіфського звірино-го стилю, але й не зовсім скіфські, адже на багатьох із них присутні зображення сцен з грецької міфології. Умовно цю культуру можна назвати скіфо-античною.

Аналогічна культурно-історична ситуація на території нинішньої України мала місце і на початку I тис. н. е., коли все Північне Причорномор'я стало римським. Колишні грецькі міста перетворилися на опорні пункти римського імперського володарювання, але характер відносин у регіоні залишився незмінним.

Під впливом римських провінцій в Україні у II—V ст. н. е. склалась блискуча археологічна

культура, яка в літературі отримала назву черняхівської. Вона, як і колись трипільська, зайняла лісостепові простори від Нижнього Подунав'я до Середнього Дніпра. Відзначалась високим рівнем гончарного виробництва, мала розвинене скло-робство, залізоробство, ювелірне ремесло, знала важкий плуг, а отже й високу культуру хліборобства. Знаходження римських монет, а також амфори тари на черняхівських поселеннях засвідчує наявність торговельних зв'язків носіїв черняхівської культури з Римською імперією.

Кого вважати творцем цієї культури? «Безперечно, слов'ян», — заявляють одні. «Найімовірніше пріоритет у творенні черняхівської культури належить готам», — заявляють інші. Треті не виключають участі в її формуванні пізніх сарматів. Рацію, як це буває в таких випадках, мають відразу всі. У неспокійні часи великого переселення народів, коли через територію України проходили різні племена — готи з європейської півночі, сармати і гуни з азійського сходу — населення черняхівської культури навряд чи могло бути моноетнічним.

Новим важливим етапом культурних запозичень був період Київської Русі, яка належала до найрозвиненіших країн середньовічної Європи. Безперечно, своїм впевненим виходом на європейську історичну арену Русь завдячувала, насамперед, власним структуротворчим потенціям, але не обійшлося і без допомоги сусідів. Серед них були: Візантія, яка продовжила естафету впливів високої середземноморсько-чорноморської цивілізації на східних слов'ян, Скандинавія, а також східний сусід Русі — Хозарський каганат, як спадкоємець традицій арабської культури. Запозичення із соціально-престижних культур не обмежувалися сферами культури чи економіки, а поширювалися також на державно-політичну і релігійно-світоглядну сфери.

Суттєві зміни в етнічному та культурному розвитку території України відбулися в результаті розгрому Русі монголо-татарами і наступного тривалого їхнього панування на наших землях, а також інкорпорації південно-руських земель до складу Литви і Польщі. Володарем степових просторів нинішньої України на довгі століття стали татари. Їхній вплив на культурний розвиток українців був надзвичайно великим. Фактично саме він сформував етнографічний образ козака з його вишиванкою, широкими шароварами, кривою шаблею та бритою головою з оселедцем і вусами. Не випадково в народному епосі, а також у народному малярстві він отримав назву «Козак Мамай».

Зі сказаного випливає цілком логічний висновок, що в усі часи культурогенез та етногенез на території майбутньої України перебували в постійній динаміці і тісному взаємному перетинанні. І як не було чистої культури якогось конкретного етносу — вона завжди зіткана з елементів культур багатьох народів — так не було

і чистого, а тим паче єдиного незмінного протягом тисячоліть біологічного етносу.

Отже, факти давньої історії незаперечно свідчать, що етнокультурний розвиток у межах сучасної України в усі часи характеризувався постійною взаємодією Сходу і Заходу. Причому, межа між цими двома світами проходила не з півночі на південь, а зі сходу на захід за лінією розмежування лісостепу і степу. Висловлюючись фігурально, можна сказати, що Азія для мешканців території України знаходилась не за Уральськими горами, а за Сулою на Лівобережжі і Тясменем на Правобережжі.

Етно- і культурогенез тут відбувався не лише шляхом еволюційного діалогу різних народів, але й монологу сильнішого етносу, котрий асимілював інші народи, нав'язував їм свою культуру. На ранніх етапах історії цей шлях був переважачим. У результаті постійних переміщень великих груп людей одні етноси накладалися на інші, змішувалися між собою. Часто це призводило до появи на історичній арені цілком нових етносів і культур.

На етапі зародження державно-політичної організації життя народів, стабілізації етносів і їхніх територій, культурний розвиток відзначався впливами розвиненіших культур на менш розвинені, що відбувалося за умов відносно мирного співіснування. Однак і в середньовіччі траплялися випадки поглинання одного етносу іншим, у результаті чого етнокультурний ландшафт зазнавав суттєвих змін. Так у складі Русі інтегрувалися, а згодом і розчинилися угрофінські племена на півночі і північному сході, тюркомовні на півдні, балтські на північному заході.

Свого часу В. Липинський, ніби відповідаючи сьгоднішнім «справжнім українцям», зауважував, що «немає мабуть більш безглузлого і більш позбавленого всякого змісту виразу, як «чистокровний українець». Монополізування неіснуючої «української чистокровності», згідно з ним, «є смішним і національно-руїницьким» (Липинський 1995, с. 425).

Досить чітко про євразійство України висловився відомий політичний і церковний діяч, колишній міністр уряду гетьмана П. Скоропадського В. Зеньковський. Згідно з ним, трагедією України було те, що неможливість утворення самостійної держави визначались її географічним положенням. «Після XIV ст. Україна знаходилась між трьома великими державними утвореннями — Московською державою, Польщею, а пізніше і Туреччиною. Вона ніколи не могла існувати незалежно... Географія України визначила трагедію її історії» (Зеньковський 1995, с. 26).

Певний сенс в останньому висловлюванні є, але абсолютизувати «нещасливість» географічного фактора не слід. По-перше, це не лише ук-

раїнська особливість. Порубіжність — географічна та етно-культурна — характерна для багатьох регіонів Євразії, що не завадило появі там стійких державних утворень. Візантійська імперія за таких географічних умов проіснувала понад тисячу років. Упродовж кількох століть демонструвала свою життєздатність і її наступниця — Османська імперія. По-друге, як засвідчує наша історія, порубіжність почасти мала і свої пере-

ваги. Найвищі злети культури регіону спостерігалися саме в ті часи, коли вона опліднювалася зустрічними потоками Сходу і Заходу. Звичайно, якщо ці потоки не набрали форм руйнівних буревіїв, як гунський чи монголо-татарський.

Зрештою, і державу на цьому порубіжні ми мали справжню впродовж кількох століть. Київська Русь ні в чому не поступалась своїм західним чи східним сусідам.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.

Беляшевский Н.Ф. Рец.: Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // АЛЮР. — 1904, № 3. — С. 116—120.

Давня історія України. — К., 1977. — Т. 1.

Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.

Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3.

Етнічна історія давньої України. — К., 2000.

Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания. — М., 1995.

История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова. — М., 1989.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ—Філадельфія, 1995.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2-е. — Т. 13.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2-е. — Т. 36.

Массон В.М. Перспективы методологических разработок в исторической науке. — СПб., 2004.

Петров В.П. Походження українського народу. — К., 1992.

Сегеда С.П. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології // *Ruthenica.* — Т. 1. — К., 2002. — С. 89—104.

Одержано 20.01.2005

П.П. Толочко

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье подвергнуты анализу методологические подходы в исследовании древней истории Украины. В советское время, как известно, в этой области господствовало марксистское учение, главный смысл которого сводился к жесткому формационному эволюционизму. Ныне оно подвергается критике, часто не вполне справедливой. Если иметь в виду археологическую периодизацию, то она, по существу, основывается на тех же базисных принципах, что и марксистская историческая периодизация. Автор убежден, что компетенцией археологической науки является не только изучение следов человеческой деятельности, но и реконструкция исторического процесса. Чрезвычайно важной представляется проблема этнокультурного развития древнего населения Украины. Процессы эти были сложными и многолинейными. Их нельзя свести к простому биологическому воспроизводству одного и того же населения на одной и той же территории. Поэтому не следует искать для современного украинца тождественного его этнографической ипостаси народа в глубокой древности. Во все времена территория нынешней Украины была контактной зоной, где встречались народы и культуры Востока и Запада. В отдельные периоды соединение традиций Востока и Запада приводило здесь к необычайному взлету культурной жизни.

P.P. Tolochko

THEORETICAL PROBLEMS IN THE STUDY OF ANCIENT HISTORY OF UKRAINE

Methodological approaches to the study of the ancient history of Ukraine have been analyzed in the article. As it is well known, in Soviet period the Marxism doctrine was dominant in this sphere. The main idea of this doctrine added up to strict formational evolutionism. It is much criticized at present, often not justly. If we consider archaeological periodization, it essentially rests upon the same basic phenomena as the Marxism historical periodization. The author is convinced that the terms of reference of the archaeological science cover not only the traces of human activity, but also the reconstruction of the historical process. The problem of ethnocultural development of the ancient population of Ukraine appears utterly important. These processes were complex and multilineal. They should not be reduced to simple biological reproduction of the same population on the same territory. For this reason one should not look for an ethnographical hypostasis identical to the modern Ukrainians in the distant antiquity. The territory of the present-day Ukraine at all times was a contact area where peoples and cultures of Orient and West were meeting. In some periods integration of Oriental and Western traditions resulted in extraordinary peaks in cultural life here.